

Плахтій Валентина Іванівна

УДК 39/477:37.036

**ФОРМУВАННЯ ОСНОВ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ЗАСОБАМИ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

13.00.07 - теорія та методика виховання

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Вінницькому державному педагогічному університеті імені М.Коцюбинського Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор **Сметанський Микола Іванович**, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського, завідувач кафедри педагогіки.

доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України **Волошина Неоніла Йосипівна**, Інститут педагогіки АПН України, завідувач лабораторії літературної освіти;

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник **Докукіна Олена Михайлівна**, Інститут проблем виховання АПН України, вчений секретар.

Кіровоградський державний педагогічний університет, кафедра педагогіки, Міністерство освіти і науки України, м.Кіровоград.

Захист відбудеться 25 лютого 2002 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.454.01 Інституту проблем виховання АПН України, 04060, м. Київ, вул. М.Берлинського, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту проблем виховання АПН України, 04060, м. Київ, вул. М.Берлинського, 9.

Автореферат розісланий “ _____ ” _____ 200__ р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пустовіт Г.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Соціально-економічні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, актуалізували проблеми морального розвитку особистості. Це вимагає аналізу наявної теоретичної бази з проблем морального виховання і розробки на її основі ефективних педагогічних умов удосконалення процесу формування моральної свідомості особистості як одного з головних показників її вихованості.

Аналіз методологічних та теоретичних основ досліджуваної проблеми показав, що процес формування моральної свідомості людини був у центрі уваги філософів-етиків, психологів, педагогів: Аристотеля, Платона, Протагора, Сократа, І.Канта, Г.Сковороди, М.Бердяєва, В.Духновича, К.Ушинського, Дж.Дьюї та ін.

Фундаментальні проблеми морального розвитку особистості розроблялися Л.Виготським, Л.Кольбергом, І.Коном, Я.Корчаком, А.Макаренком, Ж.Піаже, Ж.-Ж.Руссо, В.Сухомлинським, С.Якобсон та ін.

Теоретичні та прикладні проблеми морального виховання і моральної свідомості досліджували І.Бех, Л.Божович, М.Боришевський, О.Вишневський, О.Докукіна, М.Дригус, І.Каїров, А.Кириченко, С.Ковальчук, О.Кононко, І.Мар'єнко, Т.Поніманська, К.Чорна та ін.

Моральне виховання в контексті всебічного розвитку особистості розглядали Л. Артемова, В. Кузь, Л. Масол, З. Плохій, Г. Пустовіт, М. Сметанський, О.Сухомлинська, В. Оржеховська та ін.

Дитячу літературу як засіб всебічного виховання та розвитку учнів досліджували О.Білецький, Н.Волошина, О.Зубарева, Л.Кіліченко, А.Костецький, О.Савченко, Н.Скрипченко, А.Терновський, Ю.Ярмиш та ін.

Проте доводиться констатувати, що спеціальних досліджень з проблеми формування основ моральної свідомості молодших школярів як цілісного інтегративного психолого-педагогічного явища ми не виявили. Нез'ясованими залишаються педагогічні умови удосконалення процесу формування моральної свідомості особистості засобами дитячої літератури в молодшому шкільному віці та проблема показників і рівнів сформованості моральної свідомості особистості.

Отже, актуальність окресленої проблеми, недостатня її розробка педагогічною наукою та нагальна потреба шкільної практики зумовили необхідність дослідження теми “Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дисертації входить до тематичного плану наукових досліджень кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського “Теорія і методика удосконалення педагогічної підготовки майбутніх учителів”. Вона узгоджена й затверджена Координаційною радою АПН України в галузі педагогічних і психологічних наук (протокол № 7 від 29.09.2001 року).

Об'єкт дослідження: процес формування основ моральної свідомості молодших школярів.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування, розробка й експериментальна перевірка ефективності змісту, форм, засобів, методів формування моральної свідомості молодших школярів; створення та апробація на їх основі методичної моделі формування цієї якості засобами дитячої літератури; визначення показників та рівнів розвитку моральної свідомості учнів початкової школи.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що процес формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури буде ефективним, якщо:

- здійснювати його цілеспрямовано, комплексно, системно;
- передбачити у навчально-виховному процесі доцільне використання різножанрових творів дитячої літератури морально-етичного змісту;
- впровадити у практику аналітико-синтетичного розгляду художніх текстів дитячої літератури особистісно зорієнтованих виховних методик ідентифікації, присутності, добротворчості;
- забезпечити органічний взаємозв'язок між засвоєнням учнями морально-етичних норм і виховуючим середовищем (вчителі, учні, батьки).
- Відповідно до мети, об'єкта, предмета і гіпотези визначено основні **завдання дослідження:**
- теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити педагогічні умови формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури в навчально-виховному процесі початкової школи;
- створити та апробувати методичну модель формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури;
- уточнити сутність поняття “моральна свідомість” на рівні пояснювальної специфіки психолого-педагогічного знання;
- визначити показники та рівні сформованості моральної свідомості особистості;
- розробити методичні рекомендації для вчителів та батьків щодо формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури.

Методологічна основа дослідження. Філософське вчення про свідомість як специфічну форму відображення та духовного освоєння дійсності, про моральну свідомість як форму суспільної свідомості, котра виконує свої аксіологічні функції, коли стає предметом особистої життєвої орієнтації людини; □ основні положення загальної теорії систем і системного підходу до цілісних педагогічних процесів, явищ, педагогічні ідеї щодо суспільних тенденцій формування нових освітньо-виховних систем; □ психолого-педагогічні дослідження структури (моральні почуття, знання, судження, моральна поведінка), функцій моральної свідомості особистості

(когнітивна, регулятивна, оціночна тощо) та умов її формування на основі особистісного підходу до учнів засобами художнього слова.

Теоретичною основою дослідження стали наукові праці педагогів з проблем морального виховання засобами літератури О.Духновича, Л.Толстого, К.Ушинського, С.Русової, В.Сухомлинського, а також психологів – Л.Виготського, Л.Кольберга, І.Кона, О.Леонтєва. Для уточнення вихідних позицій застосовувалися положення Державної національної програми “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), законів України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, а також концепції виховання дітей та молоді в системі національної освіти.

Методи дослідження. Для розв’язання визначених завдань, перевірки висунутої гіпотези були використані такі методи дослідження: *теоретичні*: ретроспективний і системно-структурний аналіз, порівняння, узагальнення, класифікація, систематизація, моделювання, аналітико-синтетичний розгляд творів художньої літератури (з’ясовувався стан досліджуваної проблеми в науковій літературі, здійснювався пошук нових закономірностей удосконалення процесу морального виховання молодших школярів засобами дитячої літератури); *експериментальні*: констатуючий, формуючий і контрольний експерименти (перевірялись, обґрунтовувались теоретичні прогнози, з’ясовувався стан проблеми у практичній діяльності початкової школи); *емпіричні*: анкетування, бесіда, інтерв’ю, спостереження, гра, колізія (досліджувався реальний досвід організації процесу формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури); *математичні*: реєстрація, ранжування, екстраполяція (опрацьовувались отримані експериментальні дані, встановлювались кількісні залежності між явищами дослідження).

Організація дослідження. Дисертаційне дослідження тривало п’ять років (1997-2001) і проводилося у три етапи.

На першому етапі (1997-1998 рр.) здійснювався теоретичний аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної літератури з проблеми моральної свідомості, аналізувався вітчизняний та зарубіжний досвід теми дослідження. Розроблено понятійний апарат, висунуто робочу гіпотезу.

На другому етапі (1998-2000 рр.) розроблено методичну модель формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури, проведено констатуючий та формуючий етапи експерименту.

На третьому етапі (2000-2002 рр.) здійснено експериментальну перевірку ефективності методичної моделі формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури та впроваджено її у практику. Узагальнювались, систематизувались результати дослідження, формулювались висновки та рекомендації.

Експериментальна база. Дослідження виконувалось на базі ЗОШ №15 та №1 м.Хмельницького. Експериментом було охоплено 400 учнів початкових класів вищезазначених шкіл.

Наукова новизна одержаних результатів. Визначено й науково обгрунтовано педагогічні умови ефективного впливу творів дитячої літератури на формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури; розроблено методичну модель формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури та показники й рівні сформованості цієї якості.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні поняття “моральна свідомість” на рівні пояснювальної специфіки психолого-педагогічного знання, у визначенні педагогічно-перетворювальної сутності дитячої літератури як системоутворюючого засобу виховного впливу на моральну свідомість молодших школярів, у обгрунтуванні та апробації методичної моделі формування моральної свідомості учнів початкової школи, в розробці показників та рівнів їх морального розвитку.

Практичне значення здобутих результатів. Обгрунтовано, розроблено, експериментально перевірено ефективність змісту, форм, методів педагогічного впливу творів дитячої літератури на моральну свідомість молодшого школяра; розроблено методичні рекомендації вчителям і батькам; запропоновано тематику батьківського лекторію з проблеми формування моральної свідомості особистості учня засобами дитячої літератури.

Матеріали дисертаційного дослідження увійшли в програму спецкурсу “Виховні освітні системи й технології”, який включено до навчального плану Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту та плану перепідготовки вчителів при Хмельницькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Розроблена методика формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури впроваджується в школах Хмельницької області, використовується викладачами педагогічних училищ, коледжів Західного регіону України.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічним обгрунтуванням вихідних його положень; використанням комплексу взаємопов’язаних методів, що відповідають предмету, меті, завданням дослідження; системним кількісним і якісним аналізом емпіричних даних; особистим досвідом здобувача в галузі морального виховання засобами мистецтва слова; позитивними наслідками впровадження результатів дослідження у навчально-виховний процес початкової школи.

На захист виносяться такі положення дисертації:

- педагогічні умови формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури;

- методична модель формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури;
- критерії та рівні сформованості моральної свідомості особистості молодших школярів.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на Міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави” (Хмельницький, 1997), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми наступності в навчально-виховному процесі сучасної школи” (Переяслав-Хмельницький, 2000), міжвузівській науково-практичній конференції “В.О.Сухомлинський і проблеми сучасної освіти” (Хмельницький, 2000), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми загальнопедагогічної підготовки майбутніх учителів” (Вінниця, 2002).

Дослідницькі результати обговорювалися на наукових конференціях та курсах підвищення кваліфікації вчителів та вихователів Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (1996-2000 рр.); на семінарах викладачів дитячої літератури вищих педагогічних навчальних закладів I-II рівня акредитації Західного регіону України (1998, 1999, 2000, 2002 рр.), на засіданнях кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського, кафедр української мови та літератури, шкільної педагогіки Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту.

Публікації. З проблеми дослідження опубліковано 12 робіт, з яких усі одноосібні, зокрема 5 – у фахових виданнях ВАК України.

Структура дисертації.

Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (190 найменувань, з них – 5 іноземними мовами) та 12-и додатків. Загальний обсяг дисертації – 195 сторінок, основного тексту – 157 сторінок. Дисертація ілюстрована 12-ма таблицями, 3-ма схемами та 6-ма рисунками на 7-ми сторінках.

Основний зміст дисертації

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено його мету, об’єкт, предмет, сформульовано гіпотезу, завдання; розкрито теоретичні та методологічні засади, наукову новизну, теоретичне й практичне значення, методи дослідження; подано відомості про апробацію та впровадження результатів; визначено структуру дисертації.

У **першому розділі “Теоретичні основи формування моральної свідомості особистості”** здійснено аналіз філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; проаналізовано зміст понять “мораль”, “моральність”, “етика”, “свідомість”, “моральна свідомість”, “моральне виховання” та ін.; розглянуто теоретичні засади формування основ моральної свідомості особистості; обґрунтовано необхідність створення ефективних педагогічних умов формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури.

Моральна свідомість як *філософське поняття* – це людська свідомість у стані осмислення і розв’язання суто аксіологічних проблем, ідеальне відображення, впорядкування власне моральної реальності, тобто моральної практики та моральних відносин. Аналізуючи таке методологічне положення, як взаємозв’язок свідомості і буття, ми дійшли висновку, що свідомість є вторинною доти, доки одна з її форм – моральна свідомість – знаходиться на нижчих рівнях розвитку: доконвенційному та конвенційному. Коли ж особистість досягає найвищого, автономного, рівня моральної свідомості, вона перестає залежати від способу буття. Її почуття, знання, поведінка регулюються законами власної совісті – “правдивого суду доброї людини” (Аристотель).

У *психології* моральну свідомість розглядають як єдність чуттєвого і раціонального сприйняття вироблених моральних норм, що є одночасно еталонами, котрі регулюють поведінку людини. Моральна свідомість здійснює кілька психологічних функцій, серед яких найголовніші – відображувальна, формуюча та регулятивна.

Педагогічні науки розглядають моральну свідомість як один з головних показників моральної вихованості особистості. Пріоритетним педагогічним завданням процесу формування основ моральної свідомості молодших школярів є створення умов, за яких успішно засвоюватимуться моральні знання, вироблятимуться моральні судження, розвиватимуться вищі моральні почуття, механізми моральної саморегуляції, коли зовнішні моральні вимоги перетворюватимуться на внутрішні мотиви поведінки (І.Бех, О.Докукіна, М.Дригус, І.Мар’єнко, С.Ковальчук, М.Сметанський та ін.).

Ж.-Ж.Руссо одним з перших у педагогіці підійшов до вивчення морального розвитку підростаючої особистості як ступеневого явища. Досить глибоко розкрив сутність процесу формування моральної свідомості дітей Ж.Піаже. Він вважав, що моральне виховання стимулює природний моральний розвиток суб’єкта від нижчої стадії до вищої. У сучасній психолого-педагогічній науці найбільш обґрунтованою є розроблена Л.Кольбергом когнітивно-еволюційна теорія морального розвитку і виховання. Він дійшов висновку, що розвиток моральної свідомості людини – тривалий процес, який розпочинається в ранньому дитинстві і протягом життя проходить декілька стадій, які об’єднуються в три рівні: доконвенційний, конвенційний, постконвенційний. Вчений досліджував моральні судження людей, не вважаючи поведінку показником розвитку моральної свідомості. Ми ж переконані, що між моральними судженнями і реальною поведінкою суб’єкта в ситуації морального вибору іноді спостерігається велика різниця. Підтвердженням цьому є теорія О.Леонтьєва про діяльнісну природу свідомості особистості.

Результати проведеного нами аналізу теоретично-прикладних досліджень формування основ моральної свідомості особистості дають підставу констатувати, що процес формування основ моральної свідомості молодших школярів – це сукупність подій, станів, змін, що супроводжують безпосередній та опосередкований рух шляхами ціннісних орієнтацій суб’єкта від егоцентричних

до високоморальних почуттів; від первинних уявлень про добро і зло до моральних переконань; від вчинків, обумовлених примусом чи страхом, до самоусвідомленої високоморальної поведінки.

Значна увага в роботі приділяється аналізу тих теоретико-прикладних джерел, де вивчається вплив слова, літератури на моральну свідомість учня (О.Білецький, Н.Волошина, О.Савченко, Н.Скрипченко, В.Сухомлинський та ін.). Адже у процесі практичного освоєння дійсності людина взаємодіє з навколишнім світом, вплив якого відбивається в її свідомості у вигляді живих вражень, образів, понять. Такі образи поступово стають уявленнями дитини. Моральні уявлення – це образи морально-етичного змісту, котрі виникають у свідомості учня, виявляються в почуттях, поняттях, судженнях, мотивах, поведінці. Під впливом мовленнєвої діяльності морального змісту просто “образ” стає “моральним образом”. Завдяки винятковій здатності ефективно впливати художніми образами на чуттєву і раціональну сфери моральної свідомості молодшого школяра, дитяча література за належних педагогічних умов стає дієвим засобом формування моральної свідомості.

Моральна свідомість учнів структурується нами як інтегративне психолого-педагогічне утворення емоційно-когнітивного та емоційно-поведінкового змісту. Це - синтез її основ: моральних почуттів, моральних знань і суджень, потреб і мотивів, поведінки.

Розвиток моральної свідомості молодшого школяра в рамках нашого дослідження ми розглядаємо як взаємозалежні психолого-педагогічні процеси формування означених вище структурних одиниць засобами дитячої літератури.

У другому розділі **“Характеристика сформованості основ моральної свідомості молодших школярів”** розглядаються показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості, аналізується стан сформованості моральної свідомості молодших школярів, які брали участь в експерименті. Розділ складається з двох частин – теоретично-пошукової та констатуючо-експериментальної.

У процесі з'ясування сутності окресленої проблеми ми користувалися теоретичними положеннями про показники моральної вихованості, висунуті І.Бехом, М.Дригус, І.Каїровим, І.Мар'єнком, Л.Рувинським, І.Свадковським, показниками і рівнями сформованості моральної свідомості (Ж.Піаже, Л.Кольберг, Є.Суботський, С.Якобсон). На основі аналізу теоретико-прикладних досліджень, спостережень ми дійшли висновку, що вивчати рівень сформованості моральної свідомості необхідно в комплексі (моральні почуття, знання, судження, поведінка).

У ході *констатуючої частини експерименту* вивчався стан сформованості цих показників з метою перевірки їх динаміки після проведення формуючого етапу експерименту.

У молодшому шкільному віці почуттєвий аспект присутній у когнітивній, комунікаційній та поведінковій сферах. Тому показники моральної свідомості нами скомпоновано так: показники когнітивно-емоційного компоненту (почуття, знання); показники емоційно-комунікативного

компоненту (почуття, судження); показники поведінково-емоційного компоненту (поведінка, почуття).

За станом сформованості *показників* визначено рівні розвитку моральної свідомості: низький (доморальний), середній (конвенційний), високий (автономний). Для окреслення змісту критеріїв кожного рівня ми використали висунуту в свій час Ж.Піаже, підтриману Л.Виготським, розвинену Л.Кольбергом ідею, що розвиток моральної свідомості відбувається поетапно, від нижчої стадії до вищої.

Низький рівень (передморальний). Суб'єкт має інтуїтивні уявлення про моральні норми поведінки, моральні почуття розвинені на рівні нижчих емоцій та інстинктів. Людина періодично порушує моральні норми. Її моральні судження мотивуються біологічними потребами. Відсутні навички саморегуляції почуттями й поведінкою.

Середній рівень (конвенційний) характеризується достатнім розвитком моральних знань і почуттів, необхідних для організації життєдіяльності особистості в певному суспільстві. Нею усвідомлюється необхідність дотримання загальновизначених моральних норм, вони є звичною формою її вчинкової діяльності. Моральні судження продиктовані швидше необхідністю жити за загальноприйнятими законами суспільства, ніж самоусвідомленою потребою. Тому самоаналіз, самооцінка, самокритика – ситуативні, залежать не від власне особистості, а від об'єктивної реальності, від буття людини.

Для *автономного рівня* характерним є високий ступінь моральних знань і суджень, які стали переконаннями особистості, керівництвом у вчинковій сфері. Моральні норми для неї – це усвідомлена необхідність, обумовлена внутрішніми потребами, що диктуються не лише суспільними нормами моралі, а й власною совістю. Моральна свідомість виступає як високорозвинена моральна самосвідомість.

Отже, процес формування моральної свідомості особистості здійснюється поетапно. Не можна досягти рівня автономної моралі, переступивши доморальний та конвенційний.

У констатуючій частині експерименту ми дослідили джерела та зміст моралезнавчої інформації, яку одержують молодші школярі; зміст моральних ідеалів молодших школярів як концептуально-образне виявлення моральної спрямованості особистості; стан сформованості моральних почуттів, структуру, зміст моральних знань; співвідношення стану сформованості моральних почуттів, знань, суджень з моральною поведінкою; співвідношення рівня загальноосвітньої підготовки учнів з розвитком їх моральної свідомості; особливості розвитку моральної свідомості дівчаток і хлопчиків.

Анкетування батьків, вчителів та учнів виявило, що 46,1% моралезнавчої інформації надходить до дітей із засобів масової інформації, 28,2% – від близького соціуму, близько 9,0% – з книг, 3,2% – з культових джерел, 13,5% – інші джерела.

Концептуально-образний зміст моральної спрямованості молодшого школяра визначався методом бесіди “Твій ідеал”. Опитування показало, що близько 50,0% учнів хочуть бути такими, як супергерої (Ксена, Геракл, Джекі Чан, Супермен та ін.), 31,6% – як близькі дорослі, 9,4% – як герої книг, 4,8% – інші ідеали, 4,2% – без вибору. За умови ранжування моральні цінності виступали в контексті з силовими. Для більшості учнів еталоном є не просто добрий, а й сильний герой.

Під час бесіди виявлено, що моральні знання молодших школярів структуруються на рівні ознаки та поняття. На запитання “Чим тобі подобається ця людина?” учні відповідали: “Він б’ється, поки не переможе”, “Нікого не боїться”, “Купує мені все, що я хочу”. Такі відповіді є характерними для моральних уявлень на рівні ознаки. Найчастіше вони зустрічалися серед відповідей першокласників. Учні 2-3-х класів відповідали так: “Він усіх перемагає, бо сильний”, “Нікого не боїться, бо сміливий” тощо. Ці відповіді є зразком моральних уявлень на рівні коментованих понять. 34,5% молодших школярів (138 з 400) оперували моральними поняттями. Їхні відповіді були конкретними: “Він добрий і сильний”, “Вона смілива”, “Вони працювита, мужні” тощо.

Методами бесіди, інтерв’ю, дискусії з дітьми обговорювалися моральні дилеми (за діагностичними методиками Ж.Піаже та Л.Кольберга). Це дало можливість простежити еволюцію однієї з абстрактних форм логічного мислення молодших школярів – морального судження. Вивчення моральних суджень показало, що їх зміст залежить від рівня розвитку почуттів та знань учнів. Діти, які обрали сильного кумира тому, що “він нікого не боїться” (ознака), як правило, вирішували моральну дилему, виходячи з почуттів, а не знань. Так, аналізуючи загальновідому дилему “Вкрасти – не вкрасти”, вони говорили, що красти не потрібно, але не тому, що це погано, а тому, що за це можуть покарати. Такий рівень моральних суджень відповідає доморальному рівневі розвитку моральної свідомості молодших школярів. Учні, котрі оперували ознаками та поняттями, легко називали моральні поняття за сукупністю ознак, яскраво виявляли почуття товарищескості, довіри, прихильності. В моральній дилемі обирали позицію “Не красти ні в якому разі”, мотивуючи це тим, що нікому не подобаються злодії; близькі люди відвернуться від тебе; буде соромно перед батьками тощо. Зміст їх моральних суджень відповідає II-му рівневі розвитку моральної свідомості – конвенційному.

Згрупувавши дітей за рівнями морального розвитку, ми перевірили співвідношення моральної свідомості та моральної поведінки. За допомогою гри створювалася ситуація морального вибору. З 250 учнів, рівень розвитку моральної свідомості котрих визначався як доморальний, 123 скористалися ситуацією з корисливих мотивів (49,2%). З 150 учнів конвенційного рівня – 38 дітей (25,3%).

Проаналізувавши рівень розвитку моральної свідомості в залежності від статі, ми зробили висновок: серед дівчаток і хлопчиків 1-х класів суттєвої різниці в моральному розвитку немає. Починаючи з 2-го і особливо в 3-4-х класах, дівчатка випереджають хлопчиків.

На завершення констатуючої частини експерименту було перевірено вплив загальноосвітньої підготовки на розвиток моральної свідомості молодшого школяра. Ми поділили учнів 4-х класів, задіяних у дослідженні, на три групи за рівнем знань:

I рівень – середній бал успішності 5 – 4,5;

II рівень – середній бал успішності 4,4 – 3,5;

III рівень – середній бал успішності 3,4 – 3.

Рівень морального розвитку залежить від загальноосвітньої підготовки. На першій, найнижчій, стадії морального розвитку учнів з високим рівнем знань не виявилось. На четвертій, найвищій, дітей з низьким рівнем успішності не було.

Констатуючий етап експерименту дозволив нам вивчити та зафіксувати стан розвитку основ моральної свідомості молодших школярів як інтегративного психолого-педагогічного явища за сукупністю взаємозалежних показників: моральних почуттів, знань, суджень, поведінки. Крім того, нами проведений якісний аналіз змісту формування моральної свідомості: моральних ідеалів учнів, залежність морального розвитку від змісту та якості інформації, від рівня загальноосвітніх знань, від статі.

У третьому розділі **“Педагогічні умови формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури”** пропонується методична модель формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури (Рис.1), описується зміст, методика проведення формуючої частини експерименту; аналізується динаміка формування моральної свідомості учнів початкової школи засобами дитячої літератури.

Формуюча частина експерименту включала в себе кілька етапів: організаційний (ознайомлення вчителів, батьків та адміністрації школи з метою, завданнями, гіпотезою, змістом експерименту; створення виховуючого середовища; узгодження плану експерименту з планом роботи школи); просвітницький (організація роботи лекторію для батьків і вчителів “Витоки доброти”); експериментальний (проведення власне експерименту); контрольний (кінцевий зріз стану сформованості моральної свідомості учнів експериментальних та контрольних класів); аналітичний (порівняння результатів, робота з висновками, рекомендаціями).

У процесі експериментальної роботи реалізовано методичну модель формування моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури. Вона виступила теоретичною основою формуючого етапу експерименту. Центральне місце в даній моделі займають педагогічні умови формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури.

Серед них – інструментальна (добір ефективних виховних методик аналітико-синтетичного розгляду творів дитячої літератури).

Щоденна методика “добротворчості” – це емоційний імпульс доброзичливості. В сім’ї батьки з моральних позицій прогнозували поведінку дитини, виявляючи за цих умов почуття любові, довіри дотиком руки, погладжуванням голівки, поцілунком, доброзичливим поглядом, голосом, бажали доброго дня в школі. Перед першим уроком учитель загадкою, прислів’ям, приказкою, притчею, коротким оповіданням чи казкою, розповіддю з власного досвіду чи досвіду інших орієнтував школярів на добротворчість: повагу до оточуючих, на гарні взаємини в колективі. В кінці уроків він проводив підсумкову бесіду, під час якої аналізував моральні конфлікти, шукав разом з учнями шляхи їх розв’язання та попередження; вчив знаходити коректні способи реагування на негідну поведінку, виховував уміння вибачати і вибачатися, миритися; давав можливість відчутти радість від добротворення, використовуючи приклади з літератури. Методика добротворчості – це методика культивування зворушливого виховного впливу на моральну свідомість дитини за допомогою художніх образів. Вона допомогла пробудити в свідомості учня кращі моральні почуття.

Наступний компонент нашої методичної моделі – методика ідентифікації з літературним персонажем. У її основі лежить психологічний механізм ідентифікації (уподібнення) – один із шляхів особистісно зорієнтованого розвитку почуттєвої та мотиваційно-ціннісної сфери моральної свідомості дитини.

Методика присутності розглядалася нами як вплив і педагога, і художнього образу на дитину своєю сутністю, духовними надбаннями. Під час обговорення моральних ситуацій, змальованих у творах дитячої літератури, учитель висловлював власне ставлення до подій та вчинків персонажів.

Особливість запропонованих методик роботи з художнім твором – універсальність. Їх можна використовувати на уроках читання, виховних годинах, під час бесід на тему прочитаного твору на уроках гуманітарного та природничого циклів, під час сімейного читання, обговорення книги тощо. Головне – вплив на моральні почуття, актуалізація морального досвіду, засвоєння, закріплення нових моральних знань, створення умов для практичної добротворчої діяльності.

Використання названих вище методик дозволило уникнути прямих виховних впливів на моральну свідомість, позбавило педагогічний процес зайвого моралізування.

Аналіз результатів експерименту показав, що найбільше можливостей для ефективного формування моральних почуттів, моральних знань, суджень, мотивів, моральної поведінки засобами дитячої літератури мають уроки позакласного читання і виховні години. Перевага їх у тому, що вчитель самостійно добирає типи уроків, тематику виховних годин, художні твори.

Аналізуючи дані, отримані після проведення формуючого етапу експерименту, ми зафіксували якісні зміни основних показників моральної свідомості учнів експериментальних класів.

У ході формуючого експерименту відбувся значний ріст когнітивної сфери моральної свідомості учнів експериментальних класів. Якщо на початку експерименту на низькому рівні в контрольних класах перебувало 32 учні, а в експериментальних – 40, то на час завершення експерименту цифра знизилась у контрольних класах до 27, а в експериментальних – до 10. Відповідно 5 і 30 учнів перейшли на вищі рівні розвитку когнітивної сфери моральної свідомості. Цей перехід у контрольному класі склав 2,5% від загальної кількості учнів, в експериментальному – 14,5%. Аналогічні зміни відбулися на середньому рівні: 1,3% – 4,8%, на високому – 1,5% – 9,7%. Якісний ріст структури моральних знань учнів контрольних класів склав 5,3%, експериментальних – 29,1%.

Крім наведених вище зрізів, ми перевірили наявність змін у поведінковій сфері молодших школярів. Були проведені ігри, в ході яких дитина стояла перед моральним вибором. У результаті зменшилася кількість учнів, які скористалися ситуацією з корисливих міркувань. Якщо показник констатуючої частини експерименту склав 40,2% (161 учень з 400 скористався ситуацією), то результати формуючої показали, що в контрольних класах особливих змін не сталося: ситуацією скористалося 75 учнів (38,6% від загальної кількості учнів контрольних класів). В експериментальних класах показник зменшився до 8,8% (18 учнів використали ситуацію з меркантильних мотивів).

Вивчивши моральні судження школярів, ми проаналізували їх динаміку (за методом Л.Кольберга) і виявили, що в експериментальних класах з'явилися учні, моральна свідомість яких характеризується 5-ю стадією III рівня (16 чол.). В контрольних класах таких дітей не було. Відбувся значний перехід учнів експериментального класу з I рівня на II. Якщо на початку експерименту на II рівні було 74 учні експериментального класу, що складало 40,0% від загальної кількості тих, хто був задіяний в експерименті, то на час завершення його нараховувалось 179 (85,9%). В контрольному класі – 75 учнів (38,6%) і 151 (77,8%).

Внаслідок проведеної роботи в учнів експериментальних класів вибір ідеалів змістився з супергероїв телесеріалів на близьких дорослих та персонажів художньої літератури. В уяві молодших школярів з'являються ідеальні образи, в яких поєднуються риси близьких людей, літературних персонажів, супергероїв. Це є свідченням того, що в свідомості дітей ідуть активні процеси формування абстрактних моральних ідеалів.

Проведене дослідження підтвердило правильність висунутої гіпотези й дозволило зробити такі **висновки**:

1. Дослідження основ моральної свідомості в психолого-педагогічних науках дозволило виділити сутність та структуру цього поняття щодо молодших школярів сучасної загальноосвітньої школи. *Моральну свідомість учнів* ми розглядаємо як інтегративне психолого-педагогічне утворення, структурними частинами якого є моральні почуття, знання, котрі виникають у процесі пізнання та освоєння дитиною навколишньої дійсності, практичного розв'язання етичних конфліктів, обумовлюються потребами і мотивами, виявляються у судженнях і вчинках.

2. Вивчення стану сформованості моральної свідомості молодших школярів здійснено за допомогою ряду показників. *Показниками* сформованості моральної свідомості є комплекс моральних знань, суджень, почуттів, вчинків.

Моральна свідомість характеризується *рівнями* розвитку:

низьким (доморальним): моральні знання на рівні інтуїтивних уявлень про добро і зло; моральні норми не є усвідомленою потребою, тому людина порушує їх; моральні почуття – на рівні нижчих почуттів; відсутні навички саморегуляції емоціями та поведінкою; моральні судження не сформовані;

середнім (конвенційним): моральні знання та почуття на рівні, необхідному для організації життєдіяльності особистості в даному суспільстві; дотримання моральних норм – звична форма поведінки, але самоусвідомлення себе як суб'єкта моральних взаємин – ситуативне, залежить від об'єктивної реальності;

високим (автономним): моральні знання стають переконаннями, обумовлюють моральну поведінку; моральні норми – усвідомленою необхідністю, дотримання їх диктується совістю; моральна свідомість виступає як високорозвинена самосвідомість.

3. У ході експерименту нами доведено, що молодший шкільний вік є сенситивним для формування основ моральної свідомості. *Моральні знання* більшості учнів перших-других класів знаходяться на рівні уявлень про моральні явища з стійкою тенденцією переходу до абстрактних моральних понять у третіх і особливо четвертих класах. *Моральні почуття* молодших школярів виявляються у вигляді страху перед покаранням, нерішучості в момент морального вибору або сорому за негідний вчинок; почуттям радості, викликані гарним власним вчинком, який відзначили значимі дорослі тощо. Емоції супроводжують усі процеси формування моральної свідомості: когнітивний, комунікативний, поведінковий. *Моральні судження* загалом нестійкі, ситуативні і обумовлюються почуттями нижчого порядку (1-2-і класи). Третьюкласники і четвертокласники виявляють ознаки суджень, вмотивованих вищими моральними почуттями.

4. Дослідження показало, що *процес формування моральної свідомості учнів початкової школи* є сукупністю подій, станів, змін, що супроводжують безпосередній та опосередкований рух шляхами ціннісних орієнтацій учнів від егоцентричних до високоморальних почуттів; від

первинних уявлень про добро і зло до моральних переконань; від вчинків, обумовлених примусом чи страхом, до високоморальної поведінки.

5. Формуючий етап експерименту підтвердив висунуту гіпотезу доцільності використання різножанрових творів дитячої літератури морально-етичного змісту у навчально-виховному процесі. За допомогою *художніх образів* учні навчилися співпереживати, уявляти, розмірковувати, узагальнювати, переносити моральні проблеми літературного сюжету на конкретну життєву ситуацію.

6. Створена нами *методична модель*, складовими якої є джерельна база, концептуальні положення, ключові поняття, мета, завдання, принципи, педагогічні умови, засоби, форми роботи та особистісно зорієнтовані виховні методика, виявила високу ефективність стосовно формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури.

7. *Педагогічні умови*, запропоновані нами в методичній моделі (використання у навчально-виховному процесі різножанрових творів морально-етичного змісту; впровадження у шкільну практику аналітико-синтетичного розгляду художніх текстів особистісно зорієнтованих методик ідентифікації, присутності, добротворчості; забезпечення органічного взаємозв'язку між засвоєння учнями морально-етичних норм і формування виховуючого середовища), виявились ефективними. Дотримання їх обумовило максимальну активізацію і розвиток усіх складових компонентів моральної свідомості молодших школярів, що було помітно не тільки в когнітивній сфері, а й у дотриманні морально-етичних норм, щирому бажанні дітей займатися добродійною діяльністю, виявляти доброзичливість, вмінні визнавати свої помилки, вибачатися.

8. Дитяча література як своєрідна форма відображення й пізнання навколишнього світу через художні образи стала системоутворюючим засобом впливу на процес формування основ моральної свідомості молодших школярів, що й зумовило значні позитивні зміни у її когнітивній, комунікативній, емоційній і поведінковій сферах.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої у дисертації проблеми. Перспективними є вивчення специфіки формування моральної свідомості учнів середнього та старшого шкільного віку засобами літератури, а також питання підготовки студентів педагогічних вузів до виховної роботи в школі на основі інваріантних методик особистісно зорієнтованого виховання.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено в таких публікаціях автора:

1. Плахтій В.І. Проблеми формування моральної свідомості дітей засобами народної педагогіки // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка: Серія "Педагогіка". – 2000. – № 8. – С. 15-17.

2. Плахтій В.І. Формування моральних ідеалів молодших школярів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського: Серія “Педагогіка і психологія”. – Випуск 3. – Вінниця: ВАТ “Віноблдрукарня”, 2000. – С. 90-93.

3. Плахтій В.І. Методична модель формування моральної свідомості школярів засобами дитячої літератури // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України / За ред. І.А.Зязюна та Н.Г.Ничкало: В двох частинах. – Ч.2. – К., 2001.– С. 66-73.

4. Плахтій В.І. Роль слова у формуванні моральної свідомості молодших школярів // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету: Серія “Педагогіка”. – 2001. – № 1. – С. 21-23.

5. Плахтій В.І. Показники та рівні сформованості моральної свідомості особистості // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського: Серія: Педагогіка і психологія. – Випуск 6. – Вінниця: РВВДП “Державна картографічна фабрика”, 2002. – С.75-80.

6. Плахтій В.І. Ціннісні орієнтації виховної роботи із студентською молоддю // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. Ч.1. – С. 253-255.

7. Плахтій В.І. Роль родинного виховання у формуванні особистості на засадах народної педагогіки // Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави: Збірник наукових праць Технологічного університету “Поділля”. – Хмельницький: Видавництво Технологічного університету “Поділля”, 1998. – С. 100-103.

8. Плахтій В.І. Проблема наступності у формуванні моральної свідомості дошкільників і молодших школярів // Збірник Всеукраїнської науково- методичної конференції. – Переяслав-Хмельницький: Видавництво Переяслав-Хмельницького педагогічного університету. – 2000. – С. 45-49.

9. Плахтій В.І. В.О.Сухомлинський про роль слова у формуванні моральної свідомості учнів // Збірник наукових статей “В.О.Сухомлинський і проблеми сучасної освіти”. За матеріалами міжвузівської науково-практичної конференції. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту, 2001. – С. 41–44.

10. Плахтій В.І. Дитяча література у структурі ступеневої підготовки вихователя дітей дошкільного віку: Методичні рекомендації та орієнтовна робоча навчальна програма. І освітньо-кваліфікаційний рівень “молодший спеціаліст”. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького педагогічного училища, 1999. –35 с.

11. Плахтій В.І. Дитяча література у структурі ступеневої підготовки вчителя початкових класів: Методичні рекомендації та орієнтовна робоча навчальна програма. І освітньо-

кваліфікаційний рівень “молодший спеціаліст”. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького педагогічного училища, 1999. –54 с.

12. Плахтій В.І. Дитяча література з основами літературознавства у структурі ступеневої підготовки вихователя дітей дошкільного віку: Методичні рекомендації та орієнтовна робоча навчальна програма. III освітньо-кваліфікаційний рівень “спеціаліст”. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького гуманітарно-педагогічного коледжу, 2000. – 22 с.

Анотація

Плахтій В.І. Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія та методика виховання. – Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2002.

Дисертація присвячена обґрунтуванню педагогічних умов удосконалення процесу формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури. На основі теоретичного та дослідно-експериментального вивчення проблеми визначено показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості. Розкрито особливості впливу художньої літератури на свідомість молодшого школяра. Розроблено методичну модель формування моральної свідомості учнів початкових класів засобами дитячої літератури, в основі якої – виховні методики доброторчості, присутності, ідентифікації, що успішно застосовувалися у процесі аналітико-синтетичного розгляду літературних текстів на уроках і в позакласній роботі.

Порівняльний аналіз результатів констатуючої, формуючої частин експерименту виявив значний ріст когнітивно-емоційної сфери моральної свідомості учнів.

Дослідження показало, що дитяча література стала ефективним системоутворюючим засобом впливу на моральну свідомість школярів, завдяки використанню виховних методик роботи з художнім твором. Це зумовило значний ріст рівня моральної свідомості школярів експериментальних класів.

Ключові слова: мораль, моральна свідомість, молодші школярі, формування, показники та рівні, дитяча література, педагогічні умови, методична модель, виховні методики, особистісно зорієнтоване виховання.

Аннотация

Плахтий В.И. Формирование основ нравственного сознания младших школьников средствами детской литературы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Институт проблем воспитания АПН Украины. Киев, 2002.

Диссертация посвящена обоснованию педагогических условий усовершенствования процесса формирования основ нравственного сознания младших школьников средствами детской литературы. На основе теоретического и экспериментального изучения проблемы определены компоненты структуры нравственного сознания младшего школьника (эмоциональный, когнитивный, поведенческий), уточнены сущность и содержание понятия “нравственное сознание”, а также показатели нравственного развития учащихся (нравственные чувства, знания, суждения, поступки).

Показателем уровня нравственного сознания личности младших школьников выступает комплекс нравственных знаний, суждений, чувств, поступков. Нравственное сознание определяется уровнями развития. Высоким (автономным): нравственные знания становятся стойкими убеждениями, определяют сущность поведения, нравственные нормы – осознанной необходимостью; совесть – регулятором поведения; нравственное сознание выступает как самосознание. Средний (конвенционный): характеризуется достаточным уровнем нравственных знаний и чувств, необходимых для организации жизнедеятельности личности в данном обществе; нравственная норма – обычная форма поведения; самоосознание себя как субъекта нравственных отношений – ситуативное, зависит от объективной реальности. Низкий (доморальный): нравственные знания на уровне интуитивных представлений о добре и зле, нравственные нормы не являются осознанной необходимостью, поэтому они нарушаются, нравственные чувства – инстинктивные, навыки саморегуляции не развиты.

Анализ состояния нравственного сознания учащихся в процессе констатирующего эксперимента свидетельствует о недостаточном использовании детской литературы как средства нравственного воспитания учащихся. Среди причин – отсутствие воспитательных методик работы с художественными текстами, а отсюда – низкая эффективность работы учителей и родителей в осуществлении нравственного воспитания посредством литературы.

Основное внимание в работе уделяется описанию механизма формирования нравственного сознания школьников средствами детской литературы.

В диссертации обоснованы педагогические условия формирования нравственного сознания учащихся: целесообразное использование в учебно-воспитательном процессе разножанровых произведений детской литературы нравственно-этического содержания; внедрение в практику аналитико-синтетического разбора художественных произведений воспитательных методик идентификации, присутствия, добротворчества; объединение усилий всех значимых для учащихся взрослых вокруг исследуемой проблемы, создание воспитывающей среды.

Раскрыты особенности влияния художественной литературы на сознание младшего школьника. Разработана методическая модель формирования нравственного сознания учащихся

средствами детской литературы, в основе которой воспитательные методики, используемые в процессе аналитико-синтетического разбора литературного текста.

Сравнительный анализ результатов констатирующей и формирующей части эксперимента показал значительный рост когнитивно-эмоциональной сферы нравственного сознания учащихся экспериментальных классов, что повысило уровень их поведения. Изменилась нравственная концепция школьников. Их идеалы – добрые и отзывчивые люди, готовые помочь в горе и разделить радость; сильные, ловкие, физически развитые отошли на второй план.

Исследование показало: детская литература может быть системообразующим средством формирования нравственного сознания учащихся.

Результаты формирующего эксперимента свидетельствуют, что экспериментальная программа усовершенствования процесса формирования нравственного сознания младших школьников средствами детской литературы обеспечивает решение этой задачи и может использоваться в практике нравственного воспитания современной школы.

Ключевые слова: мораль, нравственное сознание, младшие школьники, формирование, показатели и уровни, детская литература, педагогические условия, методическая модель, воспитательные методики, личностно сориентированное воспитание.

Annotation

Plahtiy V.I. Formation of the bases of moral consciousness of junior pupils by means of literature for children. – Manuscript.

Thesis for the Degree of the candidate of Pedagogical Sciences in the speciality 13.00.07 - Theory and Methodology of Education. The Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of Problems of Education, Kyiv, 2002.

The research work is dedicated to the grounds of pedagogical conditions of the process of improvement of the bases of moral consciousness of junior pupils by means of literature for children. On the basis of theoretical, research and experimental studying of the problem, the indicators and levels of moral consciousness of the person's development are defined. The peculiarities of the fiction influence on the consciousness of junior pupil are revealed. The methodical model of formation of junior pupils' moral consciousness by means of literature for children has been carried out. Educational methodical of creativeness, presence, identification, which of analytical and synthetic examination of literary texts during the lessons and in out-of-class work, are the basis of this model.

Key words: moral, moral consciousness, junior pupils, formation, indicators and levels, children's literature, pedagogical conditions, methodical model, methodics of education, personally-oriented education.